

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ**

УДК 379.85 (477)

На правах рукопису

**ЕКОТУРИЗМ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНИХ
ЗОН: ДОСВІД ШАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПАРКУ**

ОР Магістр

галузь знань: 10 – Природничі науки

спеціальність 106 - Географія

освітня програма - Географія рекреації та туризму

Кваліфікаційна робота магістра
Дар'ї ЄВСЮКОВОЇ

Науковий керівник:
к. геогр. н. доцент кафедри географії України
Світлана ДЕМ'ЯНЕНКО

Допущено до захисту

Протокол кафедри географії України № _____ від «_____» _____ 20__ року

Завідувач кафедри географії України
к.геогр.н., доц. Сергій УЛІГАНЕЦЬ

_____
(підпис)

КИЇВ – 2024 рік

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОТУРИЗМУ.....	5
1.	
1.1. Поняття та сутність екотуризму.....	5
1.2. Особливості екотуризму як стратегічного елементу розвитку туристичних зон.....	8
1.3. Вплив екотуризму на природоохоронні території, його переваги та обмеження.....	11
РОЗДІЛ ДОСВІД ШАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПАРКУ У ВПРОВАДЖЕННІ ЕКОТУРИЗМУ.....	17
2.1. Історія формування Шацького національного парку, природні та культурні ресурси парку.....	17
2.2. Розвиток екотуризму в Шацькому національному парку.....	22
2.3. Проекти та перспективи розвитку екотуризму в Шацькому національному парку.....	27
РОЗДІЛ РОЗРОБКА ЕКСКУРСІЇ ЕКОСТЕЖКОЮ ШАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ.....	32
3.1. Аналіз ринку екотуризму України та його потенційної цільової аудиторії.....	32
3.2. Розробка концепції екскурсії.....	42
3.3. Створення маршруту екскурсії.....	50
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ.....	67
ДОДАТКИ.....	67

ВСТУП

Актуальність теми полягає в тому, що екотуризм набуває все більшого значення як стратегічний напрям розвитку туристичних зон, оскільки він забезпечує збалансований підхід до збереження природних ресурсів та розвитку місцевих громад. Шацький національний природний парк, розташований на Волинському Поліссі, є унікальним природним комплексом, який потребує ефективного управління та просування екотуризму для забезпечення сталого розвитку регіону.

Метою дослідження є обґрунтування екотуризму як стратегічного елементу розвитку туристичних зон на прикладі Шацького національного природного парку.

Завданнями дослідження є:

1. Проаналізувати теоретичні засади екотуризму та його роль у сталому розвитку туристичних зон.
2. Дослідити потенціал Шацького національного природного парку для розвитку екотуризму.
3. Розробити екскурсійний маршрут екостежкою парку .

Об'єктом дослідження є Шацький національний природний парк як туристична зона. **Предметом дослідження** є екотуризм як стратегічний елемент розвитку туристичних зон на прикладі Шацького національного природного парку.

Методи дослідження. Для досягнення поставлених цілей та вирішення завдань дослідження було використано сукупність взаємодоповнюючих методологічних підходів. Зокрема, застосовувалися методи системного аналізу, порівняльного аналізу, прямого структурного аналізу та методи моделювання. Комплексне поєднання цих методів дозволило всебічно вивчити досліджуваний об'єкт та отримати обґрунтовані результати. Метод системного аналізу дозволив розглянути

екотуризм як складну систему, що складається з взаємопов'язаних елементів. Порівняльний аналіз застосовувався для зіставлення досвіду розвитку екотуризму в різних регіонах та виявлення кращих практик. Прямий структурний аналіз використовувався для вивчення інфраструктури та ресурсів Шацького національного природного парку. Метод моделювання був застосований для розробки екскурсійного маршруту екостежкою парку.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному обґрунтуванні екотуризму як стратегічного елементу розвитку туристичних зон на прикладі Шацького національного природного парку.

Практична значимість дослідження полягає у розробленні екскурсійного маршруту екостежкою Шацького національного природного парку. Цей маршрут буде спрямований на популяризацію екотуризму, підвищення обізнаності відвідувачів про важливість збереження природного середовища та сприятиме сталому розвитку туристичної зони. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення екотуристичної інфраструктури та просування екотуризму в регіоні.

Структура роботи. Представлена робота містить 67 сторінок основного тексту. Структурно вона складається з вступної частини, трьох основних розділів, які, у свою чергу, поділені на 9 пунктів, а також висновків, списку використаних літературних джерел та додатків. Для кращої візуалізації та унаочнення інформації в роботі наведено 5 рисунків та 10 таблиць.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОТУРИЗМУ

1.1. Поняття та сутність екотуризму

Концепція екотуризму зазнала значної еволюції з моменту свого створення у 1980-х роках [2]. Спочатку концепція, в основному, розглядалась як відвідування природних зон для задоволення та навчання. Однак на рубежі 21-го століття його значення розширилося й охопило збереження навколишнього середовища, економічний розвиток, соціальну інтеграцію, збереження культури та етичні міркування [3], відображаючи ширший масштаб і наслідки екотуризму.

Концепція екотуризму стала популярною, особливо в 1970-х і 1980-х роках, в результаті негативних соціальних і екологічних наслідків, пов'язаних з масовим туризмом, який приділяє більшу увагу доходам і зростанню, а не збереженню навколишнього середовища і соціально-культурним цілям приймаючих спільнот.

Діяльність осіб, які подорожують і перебувають у місцях за межами свого звичайного місця проживання протягом не більше одного року поспіль для відпочинку, ділових та інших цілей, є "туризмом". Такі поїздки для того, щоб бути ближче до природи, щоб насолодитися її величезними творіннями, як біотичними, так і абіотичними, у найбільш безпечний для навколишнього середовища спосіб, без будь-якого негативного впливу на екосистему, особливо відомі як «Екотуризм» [13]. Поглянемо на різноманітні тлумачення терміну "екотуризм" за авторами у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1. Тлумачення терміну "екотуризм" за авторами.

[розроблено автором за матеріалами 2;6;18;22]

Автор	Тлумачення
Ceballos Lascurain (1987) [2]	Екотуризм визначається як подорож до відносно незайманих природних територій з конкретною метою вивчення, милування та насолоди пейзажем, дикими тваринами та рослинами.
Martha Honey(1999) [6]	Подорож до крихких, незайманих і зазвичай захищених територій, які прагнуть бути незначними та (зазвичай) невеликими. Це допомагає навчити мандрівника; забезпечує кошти на консервацію; приносить пряму користь економічному розвитку та розширенню політичних можливостей місцевих громад; виховує повагу до різних культур і прав людини.
Габчак Н.(2014) [18]	Вид туризму зосереджений на природних територіях, який регламентується жорсткими нормами поведінки задля мінімізації негативного впливу на довкілля та дозволяє поєднати відпочинок з пізнанням природи у її первозданному вигляді.
Коржик В. П. (2020) [22]	Це різновид туризму, пов'язаний з активним пересуванням у природних, неурбанізованих та непромислових ландшафтах з метою пізнання навколишнього світу. При цьому обов'язковою умовою є дотримання природоохоронних вимог на майже патологічному рівні та повага до культурно-історичної спадщини як власного народу, так і інших народів.

Відповідно до WTO [15], «туризм, який передбачає подорож до відносно незайманих природних територій у межах спеціалізованого об'єкта з метою вивчення, милування та насолоди пейзажем, його рослинами та тваринами, а також будь-якими існуючими культурними аспектами (як минулого, так і сьогодення), знайденими в цих районах» визначається як екологічний туризм. Від масового туризму чи курорту його відрізняє менший вплив на навколишнє середовище та потреба у меншому розвитку інфраструктури.

Найпоширенішим визначенням екологічного туризму є природний туризм (відвідувачі в основному зацікавлені в спостереженні та оцінці природи та традиційних культур у природних зонах), який має такі атрибути:

- Робить внесок у підтримання різноманітності біологічних видів та екосистем;

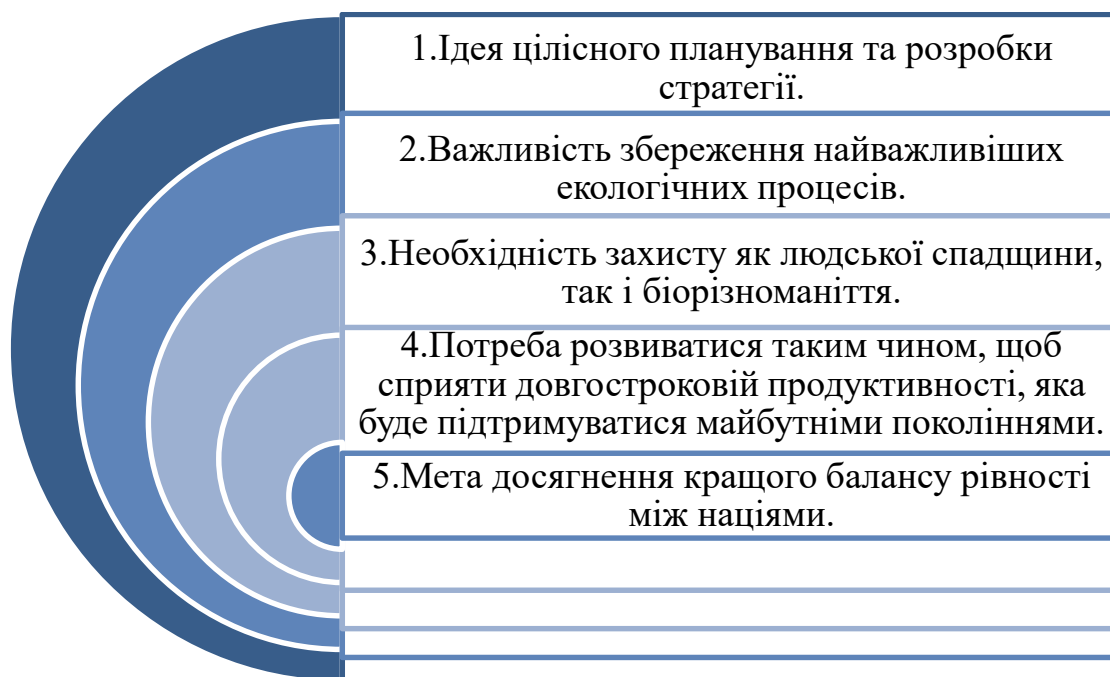
- Створює умови для покращення життєвого рівня та благополуччя місцевих жителів;

- Вимагає відповідальної поведінки як від туристів, так і від місцевих мешканців, спрямованої на максимальне зменшення негативного впливу на навколишнє середовище;

-Вимагає мінімально можливого споживання невідновлюваних ресурсів;

- Робить акцент на місцевій власності, а також на бізнес-можливостях для місцевих людей.

Ключові елементи екотуризму включають природний елемент як головну привабливість, оптимальну кількість екологічно чистих відвідувачів, діяльність, яка не завдає шкоди жодній екосистемі та позитивне залучення місцевої громади до підтримки екологічної рівноваги. Екотуризм складається з низки взаємопов'язаних компонентів, усі з яких повинні бути присутніми для справжнього екотуризму [4]. Для забезпечення того, щоб екотуризм був дійсно сталим і відповідальним, розглянемо кілька керівних принципів (Рис. 1.1.). П'ять основних принципів стійкості пропонуються в доповіді Бремвелла Б. і Лейна Б. [1].

Рис. 1.1. П'ять основних принципів стійкості [створено автором за матеріалом 1]

В основі концепції екотуризму лежить ідея збалансованого використання наявних ресурсів, яке дозволяє задовольнити потреби сучасного покоління, водночас не створюючи перешкод для майбутніх поколінь у реалізації їхніх власних потреб.

У сучасному світі ми можемо дослідити тенденції які формуються та виникають у напрямку екотуризму. Одна з найбільших тенденцій це зростання екологічної свідомості. Люди стають більш свідомими проблем довкілля та прагнуть до відповідального споживання, в тому числі й у сфері туризму. Відбувається пошук автентичного досвіду. Мандрівники шукають не просто відпочинок, а й глибокі враження, знайомство з новими культурами та природою в її незайманому вигляді. Стає популярною втеча від масового туризму. Багато мандрівників втомлюються від переповнених курортів та шукають більш спокійного та екологічно чистого відпочинку. Проходить підтримка сталого розвитку. Екотуризм може робити значний внесок у збереження природи та підтримку місцевих громад, що відповідає принципам сталого розвитку.

Отже, можемо зробити висновок , що екотуризм є видом туризму, спрямованим на взаємодію людини з природним середовищем з метою його збереження. Він передбачає відповідальне споживання ресурсів та заохочує до збереження біорізноманіття та культурної спадщини. Основними характеристиками екотуризму є екологічна свідомість, взаємодія з місцевими громадами та культурні обміни. Цей вид туризму відіграє важливу роль у сталому розвитку туристичних зон та сприяє збереженню природного середовища для майбутніх поколінь.

1.2. Особливості екотуризму як стратегічного елементу розвитку туристичних зон

Екотуризм виступає як ключовий елемент стратегічного розвитку туристичних зон у зв'язку з його багатоаспектним впливом на суспільство та навколишнє середовище. Розглянемо основні переваги та виклики екотуризму як елементу розвитку туристичних зон у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2. Переваги та виклики екотуризму як елементу розвитку туристичних зон. [розроблено автором]

Переваги екотуризму:	Виклики екотуризму:
Збереження природних ресурсів: Екотуризм сприяє охороні навколишнього середовища, біорізноманіття та екосистем, оскільки туристична діяльність ґрунтується на принципах стійкого розвитку та мінімального втручання в природу.	Контроль та регулювання: Важливо забезпечити належне регулювання та контроль за туристичною діяльністю, щоб запобігти надмірному навантаженню на природні ресурси та зберегти екосистеми.

Продовження табл. 1.2

Економічні вигоди для місцевих громад: Екотуризм може забезпечити альтернативні джерела доходу для місцевих жителів, створюючи робочі місця в галузі туризму, ремесел, транспорту та інших супутніх послуг.	Інфраструктура та послуги: Розвиток екотуризму може вимагати значних інвестицій у створення відповідної інфраструктури, таких як екостежки, притулки, транспортні засоби та послуги для туристів.
Підвищення обізнаності про навколишнє середовище: Екотуризм сприяє освіті	Підготовка кадрів: Необхідно забезпечити належну підготовку місцевих

туристів та місцевих громад про важливість збереження природи, підвищуючи рівень екологічної свідомості.	жителів та працівників туристичної галузі, щоб вони мали необхідні знання та навички для ефективного управління екотуристичними об'єктами.
Культурний обмін: Екотуризм дозволяє туристам ознайомитися з місцевою культурою, традиціями та способом життя, сприяючи взаємопорозумінню та повазі між різними культурами.	Збалансованість між економічним розвитком та збереженням природи: Необхідно знайти баланс між економічним зростанням через туризм та захистом навколишнього середовища, щоб уникнути надмірної експлуатації природних ресурсів.

Загалом, екотуризм пропонує стратегічний підхід до розвитку туристичних зон, який ставить на перше місце екологічну відповідальність, добробут громади та унікальний досвід відвідувачів. Вирішуючи ці виклики та впроваджуючи передові практики, екотуризм може забезпечити довгостроковий успіх туристичного пункту призначення, сприяючи водночас глибокому розумінню та повазі до природного світу.

Один з прикладів, де екотуризм сприяв розвитку туристичної зони, це національний парк Коста-Ріки під назвою "Монтеверде"[11]. Цей парк, розташований у високогір'ї, є одним з найбільш відомих місць екотуризму в світі.

У минулому, район Монтеверде був сильно зруйнований в результаті незаконної вирубки лісів та інтенсивного сільського господарства. Проте, у 1972 році було засновано Монте-Альфредо резерват, який пізніше став основою для створення національного парку Монтеверде [11].

Завдяки усвідомленню важливості збереження біорізноманіття та привабливості природи для туристів, місцеві жителі та організації почали розвивати екотуризм у регіоні. Були створені екологічно чисті готелі, екскурсійні маршрути, канатні дороги та інші інфраструктурні об'єкти, які дозволили відвідувачам насолоджуватися природними красотами регіону, не завдаючи шкоди природі.

Сьогодні національний парк Монтеверде став важливим центром екотуризму, який приваблює туристів з усього світу. Це призвело до створення нових робочих місць для місцевого населення, розвитку місцевої економіки та збереження природних ресурсів у регіоні.

Таким чином, національний парк Монтеверде є яскравим прикладом того, як екотуризм може сприяти розвитку туристичної зони, зберігаючи при цьому природу та надаючи користь місцевій громаді.

1.3. Вплив екотуризму на природоохоронні території, переваги та обмеження екотуризму

Екотуризм, з одного боку, має потенціал стати потужним інструментом для збереження природних територій. З іншого боку, його неправильне впровадження може завдати шкоди екосистемам, які він прагне захищати (таблиця 1.3.).

Таблиця 1.3. Переваги та загрози екотуризму для природоохоронних територій. [розроблено автором]

Переваги екотуризму для природоохоронних територій:	Загрози екотуризму для природоохоронних територій:
Фінансування природоохоронних заходів: Доходи від екотуризму можуть використовуватися для фінансування досліджень, охорони тваринного та рослинного світу, відновлення екосистем та інфраструктури.	Вплив на екосистеми: Неконтрольований екотуризм може призвести до ерозії ґрунту, забруднення, порушення середовища проживання тварин та поширення інвазивних видів.
Підвищення обізнаності: Екотуризм може підвищити обізнаність про важливість збереження навколишнього середовища та залучити громадськість до природоохоронних зусиль.	Соціальні та культурні ускладнення: Екотуризм може призвести до конфліктів між місцевими громадами та туристами, а також до культурної деградації.
Підтримка місцевих громад: Екотуризм може створювати робочі місця та економічні можливості для місцевих громад, роблячи їх зацікавленими у збереженні навколишнього середовища.	Необхідність ретельного планування та управління: Екотуризм потребує ретельного планування, управління та моніторингу, щоб мінімізувати його негативний вплив.

Продовження табл. 1.3

<p>Сприяння стійкому розвитку [8]: Екотуризм може стимулювати розвиток стійкої інфраструктури та практики в природоохоронних територіях.</p>	<p>Не завжди економічно вигідний: Екотуризм може бути не економічно вигідним для місцевих громад у зв'язку з високими витратами на збереження природних ресурсів та створення необхідної інфраструктури. Також, низька популярність екотуристичних напрямків серед туристів може обмежувати дохід від цього виду діяльності для місцевих підприємств та жителів.</p>
--	--

Важливо підкреслити, що екотуризм може бути ефективним інструментом збереження лише тоді, коли він впроваджується відповідально. Це потребує співпраці між урядами, природоохоронними організаціями, місцевими громадами та туроператорами.

Розглянемо кілька ключових моментів для відповідального екотуризму:

- Обмеження кількості відвідувачів: Занадто багато туристів може завдати шкоди екосистемам.
- Інформування та навчання туристів: Туристи повинні знати про правила та етику екотуризму.
- Підтримка місцевих громад: Екотуризм повинен приносити користь місцевим громадам.
- Використання екологічно чистих методів: Транспорт, проживання та харчування повинні бути екологічно чистими.
- Відновлення та збереження: Частина доходу від екотуризму повинна йти на відновлення та збереження екосистем.

Екотуризм може стати потужним інструментом збереження, якщо його впроваджувати відповідально. Розглянемо позитивні та негативні приклади впливу екотуризму на природоохоронні зони світу у таблиці 1.4.

Таблиця 1.4. Позитивні та негативні приклади впливу екотуризму на природоохоронні зони світу. [розроблено автором за матеріалами 5;7;10;9;14;12]

Приклади позитивного впливу:	Приклади негативного впливу:
<p>Національний парк Масай-Мара, Кенія [9]: Екотуризм допоміг зберегти дику природу та екосистеми парку, а також створив робочі місця та економічні можливості для місцевих громад. Доходи від екотуризму використовуються для фінансування природоохоронних заходів, таких як патрулювання парку та боротьба з браконьєрством.</p>	<p>Амазонка, Південна Америка: Неконтрольований екотуризм в Амазонці призвів до деградації екосистем, забруднення та конфліктів між місцевими громадами та туристами. Надмірне відвідування може призвести до ерозії ґрунту, поширення інвазивних видів та порушення середовища проживання тварин.</p>
<p>Національний парк Галапагоські острови, Еквадор [12]: Екотуризм на Галапагоських островах строго регулюється, щоб мінімізувати вплив на екосистеми. Туристи можуть відвідувати острови лише в супроводі кваліфікованих гідів, а кількість відвідувачів обмежена. Ці заходи допомогли зберегти унікальну флору та фауну островів.</p>	<p>Великий Бар'єрний риф, Австралія [14]: Стоки з туристичних кораблів та готелів, а також сонцезахисні креми, які змиваються з тіл туристів, забруднюють воду та шкодять кораловим рифам. Хімічні речовини з сонцезахисних кремів та інші забруднювачі можуть уповільнювати ріст коралів, призводити до їх вибілювання та загибелі. Необережні дії туристів, такі як ходіння по рифах та кидання якорів, призводять до фізичного пошкодження коралів.</p>
<p>Національний парк Серенгеті, Танзанія [10]: Екотуризм є одним з основних джерел доходу для Танзанії. Доходи від екотуризму використовуються для фінансування природоохоронних заходів, таких як боротьба з браконьєрством та відновлення екосистем. Екотуризм також допоміг підвищити обізнаність про важливість збереження дикої природи в Танзанії.</p>	<p>Національний парк Гранд-Каньйон, США: Повітряні екскурсії Великим каньйоном є джерелом значного шуму, який заважає туристам, які гуляють парком, а також дикій природі. Багато товсторогих овець у національному парку Гранд-Каньйон страждають від шуму польотів на вертольотах, що призвело до зниження ефективності їх пошуку їжі взимку, результат може бути шкідливим для виживання цих видів. Інші парки, на які впливає цей тип шумового забруднення: Сіон, Каньйонлендс, Меса-Верде, Глейшер, Грейт-Смокі-Маунтінс і національний парк Акадія [5]</p>

Продовження табл. 1.4

<p>Національний парк Гора Кіліманджаро, Танзанія [7]:</p> <p>Доходи від екотуризму використовуються для фінансування природоохоронних заходів, таких як очищення гори від сміття та захист її екосистем.</p> <p>Місцеві жителі отримують вигоду від екотуризму за рахунок роботи в туристичних секторах, продажу сувенірів та отримання плати за доступ до своїх земель.</p>	<p>Національний парк «Йосеміті», США[5]:</p> <p>Йосеміті страждає від величезної шкоди від витоптування. Багаторічна шкода від витоптування відвідувачів призвела до того, що ґрунт став дуже чутливим. Через це каліфорнійським чорним дубам важко рости. Розсаді дуже важко виростити через витоптування.</p> <p>Нездатність цих дерев рости викликає ширші проблеми, оскільки вони є домівками для багатьох тварин, таких як ведмеді, білки та птахи. Одними з найвідоміших пам'яток Йосеміті є луки, але вони також страждають від надмірного витоптування.</p>
--	---

На основі розглянутих прикладів впливу екотуризму в різних точках світу, можна зробити такі висновки:

- Екотуризм може мати значний позитивний або негативний вплив на природоохоронні території. Відповідальний підхід з обмеженням відвідувачів, освітою туристів та співпрацею з місцевими громадами може перетворити екотуризм на потужний інструмент збереження. Навпаки, неконтрольований екотуризм може завдати шкоди довкіллю та місцевій культурі.

- Доходи від екотуризму можуть фінансувати природоохоронні заходи. Це дозволяє паркам боротися з браконьєрством, підтримувати інфраструктуру та проводити дослідження. Парки Масай Мара та Серенгеті є прикладами успішного використання доходів від екотуризму для охорони природи.

- Екотуризм може підвищувати обізнаність про важливість збереження. Відвідувачі, які безпосередньо стикаються з красою та вразливістю природних територій, частіше стають їхніми захисниками.

- Необхідний ретельний контроль та планування. Кількість відвідувачів повинна бути обмежена, а їхня діяльність на території парку –

регулюватися. Галапагоські острови демонструють успішне управління екотуризмом для мінімізації впливу на унікальні екосистеми.

- Екотуризм повинен приносити користь місцевим громадам. Це сприяє підтримці місцевої культури та забезпечує місцевим жителям економічні можливості.

- Екотуризм повинен поважати місцеві культури та традиції. Туристи повинні бути ознайомлені з правилами поведінки на території та мінімізувати своє втручання в життя місцевих громад.

Отже, екотуризм є важливим і перспективним напрямком туристичної галузі, який базується на принципах збереження природних ресурсів, мінімального впливу на навколишнє середовище та сприяння еколого-просвітницькій діяльності. Він являє собою відповідальну подорож у природні зони з метою насолодження і вивчення унікальних природних і культурних цінностей при збереженні їх цілісності.

Екотуризм відіграє стратегічну роль у розвитку туристичних зон, забезпечуючи стійкий розвиток територій, створення нових робочих місць, залучення інвестицій та підвищення рівня екологічної свідомості населення. Він є ефективним інструментом для збереження та популяризації природних і культурних об'єктів, сприяючи збалансованому використанню ресурсів і зменшенню негативного впливу на навколишнє середовище.

Екотуризм на заповідних територіях має як позитивний вплив, створюючи економічні стимули для збереження природи та підвищуючи екологічну свідомість, так і потенційно негативний - через ризик надмірного антропогенного навантаження на чутливі екосистеми, що може спричинити їх руйнування та втрату біорізноманіття. Отже, для того, щоб екотуризм розвивався на засадах сталості, слід застосовувати виважений підхід, який включає: розумне регулювання туристичних потоків шляхом встановлення відповідних обмежень, належне проектування необхідної

інфраструктури, а також систематичний контроль та оцінку впливу туристичної діяльності на екосистеми.

РОЗДІЛ 2. ДОСВІД ШАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПАРКУ У ВПРОВАДЖЕННІ ЕКО-ТУРИЗМУ

2.1. Історія формування Шацького національного парку, природні та культурні ресурси парку

Шацький національний природний парк було створено в 1983 році з метою збереження унікальних природних комплексів Шацьких озер. Він розташований на території Шацького району Волинської області в Україні.

Передумови створення:

- Шацька група озер має велике природоохоронне, наукове, рекреаційне, оздоровче та естетичне значення. Вона включає близько 30 озер карстового походження з багатою флорою і фауною. На території Шацького НПП знаходяться цінні природні лікувальні ресурси - грязі з лікувальними властивостями та мінералізовані води озера Світязь, які можуть використовуватись з оздоровчою метою.

- Ця територія здавна привертала увагу вчених та природолюбів своєю унікальністю. Перші наукові дослідження тут проводилися ще в ХІХ столітті.

- У 1960-х роках почалися активні зусилля з охорони Шацьких озер і прилеглих територій. Було створено ландшафтний заказник республіканського значення.

- У 1983 році з метою комплексного збереження природних комплексів на базі заказника був створений Шацький національний природний парк.

Основні завдання парку:

- Забезпечення збереження територій, що мають цінність з точки зору природних ландшафтів, а також об'єктів історичної та культурної спадщини.

- Створення сприятливих умов для туризму, оздоровлення та відпочинку
- Проведення наукових досліджень
- Екологічна освітньо-виховна робота

Невід'ємною частиною туристично-рекреаційного потенціалу Шацького національного природного парку є його історико-культурна спадщина. У межах території Шацького національного природного парку знаходиться значна кількість об'єктів, що становлять цінність з точки зору архітектурної, історичної та археологічної спадщини. [17].

Зокрема, тут знаходяться 4 пам'ятки архітектури, з яких 2 мають статус національного значення. культурна спадщина парку представлена різноманітними об'єктами: 30 територіями з історичними та археологічними знахідками, 8 місцями, які мають історичне значення, а також однією пам'яткою, що становить цінність з точки зору мистецтва. Ці об'єкти становлять великий інтерес для відвідувачів під час проведення пізнавальних екскурсій та прогулянок стежками парку.

Серед архітектурних пам'яток місцевого значення особливо слід відзначити комплекс садиби поміщиків Гутовських, який датується XIX-XX століттями. Крім того, цінними зразками сакральної архітектури є декілька давніх церков: Свято-Казанська церква, церква Різдва Пресвятої Богородиці, церква Святої Праведної Анни та Петропавлівська церква.

Шацький національний природний парк вирізняється надзвичайно багатою та цінною флорою. Під час останньої інвентаризації флори на цій території було виявлено велику кількість видів вищих судинних рослин, що зростають у природному середовищі. Вони належать до численних родин та родів. Окрім природної флори, на території парку присутні й культурні рослини, деякі з яких поширилися за межі культивованих ділянок і тепер трапляються як дикорослі види.

Загалом флора парку складає приблизно 40% від загальної кількості видів рослин Українського Полісся або 70% від флори Західного Полісся зокрема.

Склад рослинного різноманіття Шацького парку є типовим для Українського Полісся. Ця флора відносно молода і має переважно міграційне походження. Тут домінують види з широкими голарктичними, палеарктичними та євразійськими ареалами поширення.

Отже, рослинне різноманіття Шацького парку є досить репрезентативним для зони мішаних лісів Полісся, що свідчить про його високу природоохоронну цінність як резервату збереження типової поліської флори.

Найбільшою цінністю Шацького національного парку є його ліси. Тут присутні як природні лісові масиви, так і штучні лісові насадження різного віку. Загалом ліси займають 56,1% площі парку, з них 9142,9 га (19%) становлять лісові культури.

Переважаючими типами лісів є соснові ліси, які охоплюють 62% лісової площі. Наступними за поширенням є чорновільхові ліси (20%) та березові ліси (16%). Найбільш поширені соснові ліси з домінуванням чорниці та зеленомохового покриву. У деревостані також присутні береза та дуб звичайний, але з невисокою участю.

Дубово-соснові ліси в парку займають порівняно невелику територію. Березові ліси часто формувалися на місці колишніх корінних соснових та дубово-соснових лісів і зберігають їхній видовий склад. Невеликими ділянками трапляються також ялинові ліси, де разом з ялиною ростуть сосна, вільха та береза. Крім того, в парку є окремі ділянки грабово-дубових лісів.

Отже, лісова рослинність парку відзначається значним різноманіттям і представлена як корінними, так і похідними типами лісів, що робить її надзвичайно цінним об'єктом для збереження та вивчення.

Фауна Шацького національного природного парку є дуже різноманітною і налічує близько 300 видів хребетних тварин. Основні групи фауни парку описані у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1. Основні групи фауни Шацького національного природного парку[розроблено автором за матеріалом 31]

Ссавці:	Птахи:	Плазуни та земноводні:	Риби:
Копитні (козуля європейська, лось, кабан дикий) Хижаци (вовк, лисиця, борсук, куниця) Гризуни (бабак, вивірка, бобри) Рукокрилі (нічниця, вечірниця)	Водоплавні (лебідь-шипун, крижні, чаплі) Хижі (яструб великий, підсоколик малий) Лісові (жовна чорна, дятли, солов'ї) Болотні (деркач, бугай, очеретянки)	Змії (гадюка звичайна, вужі) Ящірки (ящірка прудка, веретільниця ламка) Жаби (ставкова, гостроморда, часничниця) Тритони (гребінчастий, звичайний)	Хижі (щука, судак, окунь) Коропові (лящ, карась, короп) Сиги (ряпушка)

Особливу цінність мають рідкісні та зникаючі види - видра річкова, борсук, деркач, журавель сірий, гоголь, скопа.

Загалом налічується близько 300 видів хребетних тварин, з яких понад 100 видів тварин занесено до Червоної книги України.

На території зафіксовано 193 види птахів, з них близько 160 гніздових, також виявлено понад 5600 видів комах. Виявлено 58 видів ссавців, налічується 11 видів плазунів та 12 видів земноводних, зареєстровано 25 видів риб.

Різноманітність фауни парку обумовлена його багатими водно-болотними угіддями, старовіковими лісами, луками. Тваринний світ є невід'ємною складовою екосистем парку і потребує ретельної охорони. Територія Шацького поозер'я є важливим міграційним коридором для птахів. Через цей регіон проходять два основні шляхи сезонних переміщень

пернатих - Поліський міграційний шлях та Біломорсько-Балтійсько-Середземноморський міграційний коридор.

Щороку через Шацьке поозер'я пролітає близько 80 тисяч водно-болотних птахів. Під час міграцій вони зупиняються тут для відпочинку та поповнення енергетичних запасів.

Тому збереження різноманітних водно-болотних угідь, лісів і луків на території національного парку має неоціненне значення для підтримання шляхів міграцій птахів. Втрата цих середовищ існування може згубно позначитися на життєздатності багатьох видів пернатих.

Для забезпечення сприятливих умов розмноження тваринного світу, у Шацькому національному парку щороку встановлюються періоди обмеженого відвідування. Весняний період тиші діє з 1 квітня по 15 червня, а осінній - з 15 вересня по 1 листопада. Протягом цих періодів відвідування лісових масивів парку є забороненим.

Крім того, з метою охорони рибних ресурсів і створення належних умов для нересту риб, щорічно з 20 березня по 10 червня на водоймах парку діє нерестовий період, під час якого також діють певні обмеження.

Отже, Шацький національний парк є цінним резерватом для збереження різноманітної фауни та флори Полісся. На його території представлені практично всі основні типи екосистем та біотопів, характерних для зони мішаних лісів - від старовікових соснових та дубово-соснових лісів до водно-болотних угідь та лучних степових ділянок. Саме завдяки збереженню такого різноманіття середовищ існування тут вдалося зберегти притаманне Поліссю високе біологічне різноманіття рослинного і тваринного світу. Шацький національний парк є важливою територією для збереження багатьох рідкісних і зникаючих видів рослин та тварин, які внесені до Червоної книги України та європейських природоохоронних переліків. Завдяки цьому парк відіграє ключову роль у підтриманні

біологічного різноманіття західного регіону України та всього Поліського природного регіону в цілому.

2.2. Розвиток екотуризму в Шацькому національному парку

Розвиток екотуризму є одним із пріоритетних напрямків діяльності Шацького національного природного парку. Мальовничі краєвиди, багата природа та культурна спадщина цього регіону створюють чудові передумови для різних видів екологічно орієнтованого туризму.

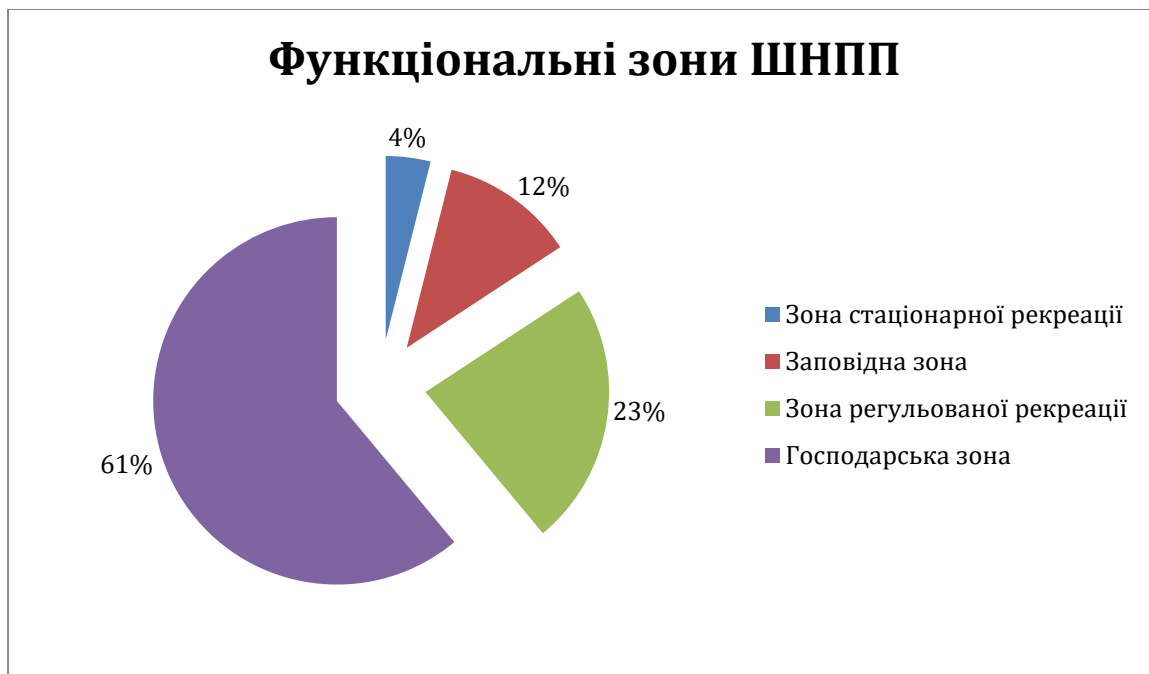
Для забезпечення збалансованого природокористування, охорони унікальних природних об'єктів, відновлення порушених екосистем та впорядкування рекреаційної діяльності на території Шацького національного парку було проведено функціональне зонування його територій. Виділено кілька функціональних зон із різними режимами використання та охорони (рис. 2.1).

Заповідна зона (5925 га) включає озера Кримне і Мошне з прилеглими лісами, а також лісові масиви вздовж заплави Західного Бугу. Тут дозволені лише наукові дослідження без порушення природних комплексів.

Зона регульованої рекреації (11 623 га) призначена для короткочасного відпочинку, переважно у вихідні та святкові дні. Облаштовано два рекреаційні пункти "Перемут" і "Турист", два інформаційні пункти.

Зона стаціонарної рекреації (1971 га) розташована в центральній частині парку і включає узбережжя озер Світязь та Пісочне з туристичною інфраструктурою.

Господарська зона (30 584 га) охоплює землі різних землекористувачів - агропідприємств, лісгоспів тощо. Тут переважають антропогенно-змінені ландшафти - лісопромислові, сільськогосподарські, селітебні.

Рис. 2.1 Функціональне зонування ШНПП [розроблено автором за матеріалом 31]

Таке функціональне зонування дозволяє збалансувати природоохоронні та рекреаційні цілі, оптимізувати розподіл навантаження на природні комплекси, а також оптимально організувати роботу служб охорони та туристичного сервісу парку.

Основні види екотуризму в парку:

- Піший туризм. На території парку облаштовано мережу екологічних стежок та маршрутів різної протяжності та складності. Найвні кскурсії маркованими екологічними стежками з можливістю короткочасного відпочинку у спеціально облаштованих місцях для розбиття наметів та розведення багать. Найвідомішими є "Лісова пісня", "'Світязянка", "Три озера"(таблиця 2.2).

- Водний туризм. Популярністю користуються сплави озерами та річками на човнах і каяках, комбіновані водно-піші маршрути.

- Велосипедний туризм. Для велотуристів облаштовано маршрут "Запісочне-Незабудка"

- Фотополювання. Фотографи та спостерігачі птахів віддають перевагу спеціальним фотополюванням та орнітологічним турам.

- Збиральництво. Організуються екологічні тури зі збиранням ягід, грибів, лікарських трав.

- Науково-пізнавальний туризм, що дозволяє поглибити знання про природу парку.

Важливим напрямком туристично-рекреаційної діяльності в Шацькому національному парку є організація екологічних стежок та туристичних маршрутів (таблиця 2.2). Вони розраховані як на дорослих, так і на дітей, мають різну тематику та рівень складності.

Для пересічних відпочиваючих, які бажають поєднати відпочинок, оздоровлення та пізнання природи парку, облаштовані екологічні стежки. Вони зручно розташовані і активно використовуються відвідувачами.

Таблиця 2.2. Опис діючих маршрутів Шацького НПП.
[розроблено автором за матеріалом 31]

Назва маршруту	Опис маршруту
Екостежка «Лісова пісня»	<p>Довжина екологічної стежки становить 5,6 км, і її можна долати як пішки, так і на велосипеді. Вона з'єднує між собою озера Пісочне та Перемут, перетинаючи при цьому автомагістраль Львів-Брест. На маршруті облаштовано оглядову вежу на озері Перемут, 5 перехідних місточків та 4 зони відпочинку.</p> <p>Під час відвідування стежки дозволяється відпочивати з розведенням вогнищ в обмежених місцях, а також фотографувати пейзажі, рослини та тварин. Однак забороняється зривати рослини, порушувати тишу, забруднювати природне середовище, розбивати наметове містечко в невідведених для цього місцях та відхилятися від маршруту стежки.</p>

Продовження табл. 2.2

Екостежка «Світязянка»	<ul style="list-style-type: none"> • Протяжність маршруту - 5,2 км. Передбачено як для пішохідних так і для велосипедних мандрівок.
------------------------	--

	<ul style="list-style-type: none"> • Екологічна стежка “Світязянка” починається неподалік села Світязь у сосновому лісі. • На початку маршруту є альтанка та інформаційні аншлаги з описом та картою стежки. • Обладнаний альтанками, місцями для проведення вогнищ та дитячим майданчиком. • Стежка приводить до рекреаційного пункту “Верхи” та до затоки Бужня (заповідна територія західної частини озера Світязь).
Екостежка «Три озера»	<p>Довжина екологічної стежки становить 5,8 кілометрів.</p> <p>Вона призначена для проходження як пішки, так і на велосипеді. Маршрут кільцевий, його початок і закінчення знаходиться на березі озера Пулемецьке.</p> <p>Стежка приводить до Пулемецького озера, між озерами Пулемецьким і Климівським, озера Мале Чорне, річки Копаївка.</p>
Веломаршрут «Запісочне-Незабудка»	<ul style="list-style-type: none"> • Протяжність маршруту - 35 км, тривалість 4 годин. Передбачено для велосипедних мандрівок. • Сполучає два наметові містечка «Запісочне» та «Незабудка» протяжністю близько 35 км. • На маршруті можливо оглянути 6 озер: Пісочне, Луки, Острів’янське, Пулемецьке, Климівське, Світязь, а також Ростанський ялинник.
Пішохідний маршрут «Два озера»	<ul style="list-style-type: none"> • Протяжність маршруту - 9 км, тривалість 2 годин. Маршрут може використовуватись як пішохідний, так і велосипедний. • Проходить по території національного парку біля озер Пісочне та Перемут. • Починається маршрут в с. Гаївка, поблизу санаторію “Лісова пісня”. • На шляху є дві обладнані відпочинкові зони з альтанками.

На території парку активно розвивається екологічний туризм у сільській місцевості. Відвідувачам пропонується проживання в сільських оселях, організовуються екскурсії та майстер-класи з традиційних народних ремесел місцевих жителів. Важливим напрямком є екологічна освіта та виховання. Діють дитячі екологічні табори та наукові програми.

Екотуризм допомагає поєднати завдання збереження природи із соціально-економічним розвитком регіону, зростанням зайнятості та доходів місцевого населення. Завдяки ньому зберігаються традиційний уклад життя та ремесла волинського села.

Територія парку активно використовується для рекреаційної діяльності та розвитку туристичної інфраструктури. Особливо інтенсивно освоєні береги двох найбільших озер парку - Світязь і Пісочне.

На узбережжі озера Світязь розташований потужний туристичний комплекс - пансіонат "Шацькі озера", розрахований на 486 місць. Крім того, тут працює низка лікувально-оздоровчих закладів загальною місткістю 3967 місць.

Поблизу озера Пісочне знаходиться санаторій "Лісова пісня" на 440 місць, а також інші заклади розміщення туристів сумарною ємністю 860 місць [24].

Таким чином, береги озер Світязь і Пісочне є осередками зосередження туристичної інфраструктури в межах Шацького парку. Саме тут створені найсприятливіші умови для розміщення та обслуговування значної кількості відпочиваючих і туристів.

Шацький національний природний парк є важливою природоохоронною територією, яка відіграє ключову роль у збереженні біорізноманіття регіону Полісся. Йому надано статус біосферного резервату ЮНЕСКО, що визнає його цінність на міжнародному рівні.

Разом з тим, парк сприяє соціально-економічному розвитку місцевості через розвиток екологічного туризму та рекреаційної діяльності. Однак при цьому важливо дотримуватись балансу між туристичним використанням і пріоритетами охорони природних комплексів.

Для досягнення сталого розвитку парк бере участь у низці проектів під егідою ЮНЕСКО, ПРООН та ГЕФ, спрямованих на зміцнення управління територією, фінансової стійкості та розбудову екологічного коридору в регіоні Полісся. [28].

2.3. Проєкти та перспективи розвитку екотуризму в Шацькому національному парку

Одним із масштабних проєктів, спрямованих на підтримку природно-заповідних територій в Україні, є проєкт KfW, який реалізувався Франкфуртським зоологічним товариством у співпраці з WWF. Цей проєкт допомагає 8 національним паркам у Західній Україні, включаючи Шацький національний парк.

Проєкт сприяє збереженню біорізноманіття в Україні. Цілями проєкту є покращення управління і діяльності природоохоронних територій в Україні. В рамках проєкту буде надана технічна підтримка, а також буде забезпечено сприяння покращенню інфраструктури парків (наприклад, транспорт для інспекторів, гостьові будинки, інфо-центри і т.д.). Франкфуртське зоологічне товариство з перших днів повномасштабного вторгнення надавало підтримку українським установам природно-заповідного фонду, забезпечивши їх гуманітарною допомогою, місцями для проживання переміщених осіб та засобами для боротьби з пожежами. Прикладом роботи проєкту «Підтримка природно-заповідних територій в Україні» є сайт парку [31], який був розроблений в рамках реалізації. Шацький НПП має значний потенціал для розвитку екотуризму завдяки своїм унікальним природним ресурсам та мальовничим ландшафтам.

Розглянемо перспективи розвитку екотуризму в цьому регіоні:

1. Створення нових екостежок та маршрутів. Парк може розробити мережу екологічних стежок та маршрутів для пішохідних та велосипедних прогулянок, що дозволить туристам насолоджуватися природними краєвидами, спостерігати за місцевою флорою та фауною, дізнаватися про екосистеми регіону.

2. Розвиток сільського екотуризму. Місцеві громади можуть запропонувати традиційне сільське житло (садиби, хутори) для розміщення

туристів, надаючи їм можливість дізнатися про культуру та спосіб життя місцевих жителів, а також долучитися до сільськогосподарських робіт.

3. Активний відпочинок на природі. Парк може розвивати активні види відпочинку, такі як водні тури, спостереження за птахами, риболовля, катання на байдарках та каное по озерах парку, що допоможе залучити любителів активного способу життя.

4. Освітні та наукові програми. Парк може організовувати екологічні табори, семінари, лекції та інші освітні заходи для відвідувачів, а також сприяти науковим дослідженням у галузі екології, біорізноманіття та збереження природи.

5. Сертифікація та маркетинг. Шацький національний парк може отримати міжнародні екологічні сертифікати, що підтвердить його відданість принципам екотуризму та стійкого розвитку. Ефективна маркетингова стратегія допоможе залучити більше туристів, зацікавлених у відповідальному туризмі.

6. Співпраця з місцевими громадами та зацікавленими сторонами. Успішний розвиток екотуризму вимагає тісної співпраці між адміністрацією парку, місцевими громадами, підприємцями, неурядовими організаціями та іншими зацікавленими.

7. Інфраструктура та послуги. Необхідно інвестувати в розвиток відповідної інфраструктури, такої як екологічні притулки, візит-центри, сміттєві контейнери, інформаційні стенди тощо, а також забезпечити якісні туристичні послуги, такі як екскурсії, транспорт та харчування.

8. Брендинг та промоція. Створення унікального бренду Шацького парку як центру екотуризму в Україні. Активна промоція через туристичні виставки, рекламу в ЗМІ та інтернеті для залучення більшої кількості відвідувачів.

9. Диверсифікація туристичних продуктів. Розробка різноманітних екотуристичних пакетів і послуг, які задовольняють різні інтереси та

вподобання відвідувачів. Наприклад, пропонувати фотографічні тури, тури спостереження за зірками, тури з вивчення місцевих ремесел тощо.

10. Співпраця з науковими установами. Налагодження партнерських відносин з університетами та науково-дослідними інститутами для проведення наукових досліджень у сфері екології, біорізноманіття та сталого розвитку. Це дозволить поглибити знання про парк і покращити стратегії збереження.

11. Розвиток волонтерських програм. Залучення волонтерів для допомоги в обслуговуванні екостежок, проведенні екологічних заходів, моніторингу та захисті природних ресурсів. Це дозволить залучити додаткові людські ресурси та підвищити екологічну свідомість.

12. Створення тематичних еколагерів. Організація тимчасових наметових таборів або екобудиночків для туристів, які прагнуть повністю зануритися в природне середовище парку та дізнатися більше про його екосистеми.

13. Розвиток екологічного транспорту: Впровадження екологічно чистих видів транспорту, таких як електромобілі, велосипеди або гужовий транспорт, для зменшення вуглецевого сліду та забезпечення більш природного досвіду відвідування.

14. Інтеграція з місцевими культурними подіями. Співпраця з місцевими громадами для включення екотуристичних заходів до культурних фестивалів, ярмарків та свят, щоб сприяти культурному обміну та залученню відвідувачів.

15. Підвищення кваліфікації місцевих гідів. Навчання та сертифікація місцевих жителів як екскурсоводів чи натуралістів, щоб вони могли забезпечити високоякісні послуги з інтерпретації природної та культурної спадщини регіону.

16. Ретельне планування, залучення місцевих громад, інвестиції в інфраструктуру та маркетинг є ключовими аспектами для реалізації

потенціалу Шацького національного парку як привабливого центру екотуризму в Україні. Це передбачає розробку стратегічного плану з залученням усіх зацікавлених сторін, активну участь місцевих жителів у прийнятті рішень, розбудову необхідної інфраструктури з урахуванням принципів сталості, ефективний брендинг, промоцію через різні канали та співпрацю з туроператорами. Лише комплексний підхід, що поєднує ці чинники, забезпечить сталий розвиток екотуризму в парку, збереження природних ресурсів та економічні вигоди для місцевих громад.

Отже, Шацький національний природний парк є унікальним природним об'єктом, який має багату історію формування та значні природні й культурні ресурси. Розташований на Поліссі, він охоплює величезну територію, на якій представлені різноманітні екосистеми, зокрема озерні комплекси, ліси, болота та інші цінні ландшафти. Крім того, парк має багату історико-культурну спадщину, що робить його привабливим для відвідувачів.

Розвиток екотуризму в Шацькому національному парку є одним з пріоритетних напрямків діяльності адміністрації парку. Тут створено екостежки, облаштовано рекреаційні зони, впроваджуються різноманітні еколого-освітні програми та заходи. Парк активно співпрацює з місцевими громадами, залучаючи їх до надання туристичних послуг та забезпечуючи їх економічні вигоди.

За підтримки міжнародних організацій та донорів у парку реалізуються численні проекти та ініціативи, спрямовані на розвиток екотуризму. Серед них - створення інфраструктури для відвідувачів, підготовка екогідів, проведення навчальних семінарів та тренінгів, розробка нових туристичних маршрутів та програм, популяризація екотуризму в регіоні.

Перспективи розвитку екотуризму в Шацькому національному парку є дуже сприятливими. Завдяки своїм унікальним природним та культурним цінностям, вигідному географічному розташуванню та зростаючому інтересу до екологічного туризму. Однак, для забезпечення сталого розвитку екотуризму, необхідно ретельно планувати та контролювати туристичні потоки, вдосконалювати інфраструктуру, постійно проводити еколого-освітню роботу та тісно співпрацювати з місцевими громадами і стейкхолдерами. Лише за такого збалансованого підходу екотуризм в Шацькому національному парку зможе максимально реалізувати свій потенціал, не завдаючи шкоди унікальним природним комплексам та культурним цінностям регіону.

РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ЕКСКУРСІЇ ЕКОСТЕЖКОЮ ШАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ

3.1 Аналіз ринку екотуризму України та його потенційної цільової аудиторії

Україна посідає провідне місце в Європі завдяки своїм багатим природним ресурсам, придатними для розвитку туристичної галузі. Згідно зі звітом Всесвітньої туристичної організації, у 2019 році Україну відвідало 14,8 мільйонів туристів, що на 7,7% більше, ніж у 2018 році [16]. Ця статистика свідчить про значний потенціал залучення відвідувачів до природних туристичних маршрутів, оскільки екотуризм є найбільш розвиненим напрямком туристичної індустрії в Україні. За оцінками тієї ж організації, частка екотурів у світовому туризмі на сьогодні становить близько 10%, що підкреслює перспективи цього сегменту для України.

Згідно з даними Державної служби статистики України [19], у 2019 році було надано 112,6 тисяч організованих туристичних послуг в країні. Ці послуги охоплювали різноманітні туристичні пакети, включаючи екотуризм. Дослідження, проведене Фондом регіонального розвитку, показало, що у 2019 році близько 3,5 мільйонів туристів відвідали Карпатський регіон, який є одним із популярних напрямків для екотуризму в Україні. Також спостерігалось зростання кількості відвідувачів у заповідниках та національних природних парках України. Зокрема, Карпатський біосферний заповідник прийняв понад 40 тисяч туристів, а Сколівські Бескиди - більше 50 тисяч відвідувачів у 2019 році, що свідчить про зростаючий попит на екотуристичні продукти в країні [20].

За даними Української асоціації [25] активного та екологічного туризму, екотуризм в Україні демонстрував стійке зростання протягом 2015–2019 років із середньорічним приростом 15–20%. Цей вид туризму є

одним із найбільш розвинених напрямків туристичної галузі в країні. Україна має потенціал розвитку екотуризму завдяки своїй природній красі, унікальним екосистемам та природним об'єктам, таким як Карпати, Кримські гори, заплави Дніпра, Сколівські Бескиди тощо, а також багатству флори та фауни. Загальна придатна для відпочинку і туризму територія становить 9,4 мільйона гектарів, що складає 15,6% від загальної площі країни. З них 2,3 мільйона гектарів припадає на рівнинні рекреаційні зони, а 2,3 мільйона гектарів – на гірські (1,9 мільйона гектарів у Карпатах та 0,4 мільйона гектарів у Криму) [26].

У 2020 році розвиток туристичної галузі як в Україні, так і у світі в цілому, зазнав значного сповільнення. Це було пов'язано з пандемією коронавірусної хвороби (COVID-19), що призвело до зниження туристичної активності на певний період. В Україні спостерігалось скорочення доходів від реалізованих туристичних пакетів у 2020 році на 54% або на 32,434 млн грн порівняно з 2017 роком [30]. На жаль наразі через активні бойові дії та окупацію значних рекреаційних територій, туристична привабливість України є тимчасово зменшена як для внутрішніх, так і для іноземних відвідувачів.

До 2022 року туристична галузь України розвивалася повільнішими темпами порівняно із середньосвітовими показниками. За оцінками експертів, у 2015 році прямий внесок туризму в економіку країни становив 1,4% ВВП, при цьому в галузі працювало 1,2% від загальної кількості зайнятих.

Однак, за новою методикою підрахунку, розробленою у 2021 році, виявилось, що реальний внесок туризму в ВВП України був значно більшим - 11,6%. Більше того, до 2026 року прогнозувалось щорічне зростання цього показника на 2,9%.

Проте, повномасштабне вторгнення в Україну у 2022 році значно знизило обсяги туристичної діяльності в країні. Наразі тривають активні

бойові дії, але при цьому ведеться планування основних напрямків відновлення та подальшого розвитку екологічного туризму в повоєнний період (Додаток А).

Незважаючи на величезний потенціал України для розвитку екологічного туризму і залучення більшої кількості відвідувачів, зацікавлених природними атракціями, потрібно усвідомлювати можливі ризики. Зростання попиту на екотуристичні продукти може спричинити посилене техногенне навантаження на довкілля та пошкодження екологічних об'єктів, якщо не вживати належних запобіжних заходів.

Тому критично важливо ретельно вивчити потенційні негативні наслідки розвитку екотуризму для природного середовища та розробити ефективні шляхи їх мінімізації або повного усунення. Лише збалансований і виважений підхід, що поєднує розвиток туристичної галузі з пріоритетами збереження природних ресурсів, дозволить максимально реалізувати екотуристичний потенціал країни без шкоди для навколишнього середовища. Лише збалансований підхід, який поєднує розвиток екотуристичної інфраструктури з дотриманням принципів сталості та захисту довкілля, забезпечить сталий розвиток галузі в довгостроковій перспективі.

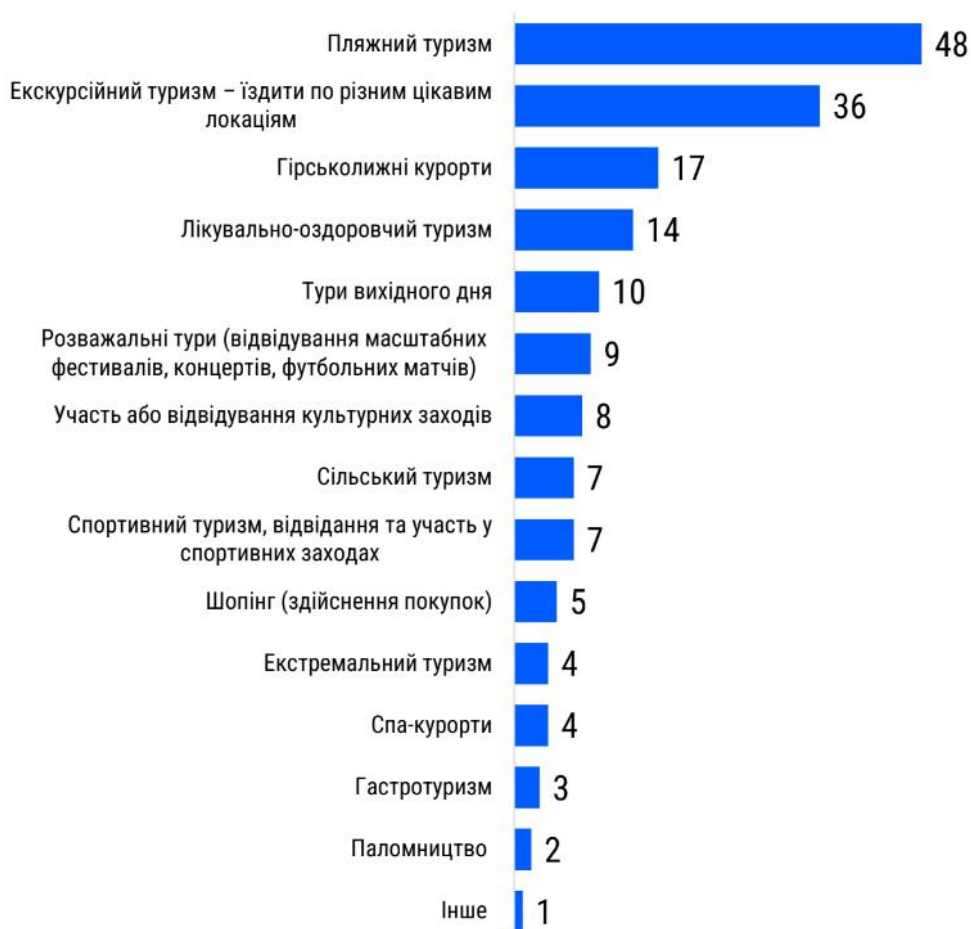
В Україні є низка успішних прикладів розвитку екологічного туризму. Одним з найвідоміших є Карпатський біосферний заповідник, який приваблює велику кількість відвідувачів з різних країн світу. Окрім спостереження за унікальною природою Карпат, тут туристи можуть ознайомитися з багатогоу гуцульською культурою і побутом місцевих селищ.

Іншою популярною екотуристичною дестинацією є Національний природний парк "Синевир" на Закарпатті. Його візитівками є мальовничі карпатські краєвиди, водоспад Шипіт, озеро Синевир, а також давні церкви та музеї регіону.

Значним потенціалом для розвитку екотуризму володіють також Чорноморський біосферний заповідник, заплава Дністра, Поліський природний заповідник та інші природно-заповідні території України. Кожен з цих унікальних регіонів пропонує відвідувачам дослідити свої неповторні природні та культурні принади під час екотуристичних мандрівок.

Для аналізу та визначення цільової аудиторії екотуризму в Україні звернемося до статистичних даних ДАРТ, а саме до крайнього дослідження структури витрат та характеристик внутрішнього туризму 2021 року [27].

Почнемо аналіз з видів відпочинку яким передають перевагу в Україні (рис.3.1). За результатами опитування, найпопулярнішим видом відпочинку в Україні респонденти назвали пляжний туризм - його вибрала близько половини (48%) опитаних. На другому місці виявився екскурсійний туризм, про який згадала більш ніж третина респондентів (36%). Значно меншою популярністю користуються гірськолижні курорти, їх відзначили лише 17% опитаних. Також порівняно часто серед улюблених видів відпочинку в Україні згадувались лікувально-оздоровчий туризм (14%) та тури вихідного дня (10%). Респонденти могли обрати декілька варіантів відповіді, тому сума всіх відповідей перевищує 100%.

Рис. 3.1 Яким видам відпочинку надають перевагу в Україні(%) [27].

На основі цієї інформації можливо зробити такі висновки для потенційної цільової аудиторії екотуризму в Україні:

- Пляжний туризм є найбільш популярним видом відпочинку в Україні (48% респондентів). Екотуристичні напрямки можуть бути поєднані з відпочинком на морському узбережжі або поблизу річок та озер для залучення більшої аудиторії.

- Екскурсійний туризм також користується значною популярністю (36%). Екотури можуть включати елементи екскурсій та пізнавальних програм для задоволення інтересів цієї групи відпочиваючих.

- Лікувально-оздоровчий туризм (14%) та тури вихідного дня (10%) також мають певний попит. Екотуристичні пропозиції можуть бути орієнтовані на оздоровлення та короткочасний відпочинок на природі.

4. Гірськолижний туризм (17%) менш актуальний для екотуризму, оскільки передбачає певний вплив на природні ландшафти.

Найбільш привабливими сегментами для розвитку екотуризму в Україні можна вважати туристів, які цікавляться відпочинком на пляжах, екскурсіями, лікувально-оздоровчими турами та турами вихідного дня. Для таких туристів можна розробляти комплексні пропозиції, які поєднуюватимуть звичні для них види відпочинку з елементами екотуризму. Представники молоді та старшого покоління мають помітні відмінності у відповідях щодо улюблених видів відпочинку в Україні. Респонденти 55-70 років помітно рідше за інші вікові групи називають пляжний туризм, гірськолижні курорти, екстремальний туризм, розважальні тури та шопінг. Це можна пояснити як віковими особливостями, так і вже згаданим незадовільним матеріальним становищем пенсіонерів, до яких багато хто з категорії 55-70 років відноситься. Натомість ця категорія майже вчетверо частіше згадує про лікувально-оздоровчий туризм, як свій улюблений, що є очікуваним з огляду на загальний гірший стан здоров'я старшого покоління у порівнянні із молодими респондентами.

Таблиця 3.1. Яким видам відпочинку надають перевагу в Україні – в залежності від віку респондентів (%) [27].

Види відпочинку	15-24	25-34	35-44	45-54	55-70
Пляжний туризм	49	52	54	47	37
Екскурсійний туризм – їздити по різним цікавим локаціям	33	35	36	39	38
Гірськолижні курорти	25	22	18	12	7
Лікувально-оздоровчий туризм	6	9	12	16	26
Тури вихідного дня	8	11	11	12	8
Розважальні тури (відвідування масштабних фестивалів, концертів, футбольних матчів)	14	12	8	7	4
Спортивний туризм, відвідання та участь у спортивних заходах	12	8	8	6	4
Участь або відвідування культурних заходів	9	9	7	8	7
Шопінг (здійснення покупок)	9	7	5	3	2
Сільський туризм	5	6	7	7	8
Спа-курорти	5	4	5	4	4
Екстремальний туризм	7	4	3	3	1
Гастротуризм	3	4	3	2	1
Паломництво	1	1	2	3	4

Розглянувши інформацію про вікові відмінності у вподобаннях щодо видів відпочинку, можливо зробити наступні висновки для потенційної цільової аудиторії:

- Молодше покоління (до 55 років) більше зацікавлене в активних видах відпочинку, таких як пляжний туризм, гірськолижні курорти, екстремальний туризм. Для залучення цієї аудиторії екотуристичні програми мають включати елементи пригод, спорту та активного способу життя на природі.

- Старше покоління (55-70 років) рідше обирає активний відпочинок і більше зосереджене на лікувально-оздоровчому туризмі. Для залучення цієї вікової групи екотури варто поєднувати з оздоровчими програмами,

санаторно-курортним лікуванням та спокійним відпочинком в екологічно чистих регіонах.

- Молодші туристи, ймовірно, матимуть більші фінансові можливості для дорогих розважальних турів та шопінгу, тоді як старші відпочиваючі можуть шукати більш бюджетні варіанти.

- Екотуристичні пропозиції для молоді можуть включати активні походи, екстремальні види спорту на природі, фестивалі під відкритим небом тощо.

- Для старшого покоління привабливими будуть оздоровчі тури, релаксаційні програми, прогулянки в екопарках, екскурсії з мінімальними фізичними навантаженнями.

Таким чином, для охоплення різних вікових груп екотуристичні оператори мають розробляти диференційовані пропозиції з урахуванням вікових особливостей, фізичних можливостей та фінансового стану різних категорій населення.

Розглянемо популярні способи проводити час під час подорожей Україною (рис.3.2). Згідно з відповідями респондентів, двома найбільш популярними видами діяльності під час відпочинку є самостійні прогулянки, включно з відвідуванням музеїв та оглядом архітектурних пам'яток, а також відпочинок на пляжі - по 39% опитаних обрали ці варіанти. Ці результати узгоджуються з раніше наданими відповідями щодо улюблених видів відпочинку.

На другому місці за популярністю - відвідування організованих екскурсій, про що повідомила третина (32%) респондентів.

Активний відпочинок та заняття спортом посіли третє місце, їх обрали 23% опитаних, що також частково збігається з попередніми даними щодо уподобань у сфері дозвілля.

Решта відповідей щодо способів проводити час під час подорожей країною, таких як відвідування музеїв, оздоровлення тощо, загалом корелюють з попередніми відповідями респондентів.

Рис. 3.2 Як проводять час у подорожі Україною (%) [27].

Аналізуючи популярні способи проведення часу під час подорожей Україною, можна зробити наступні висновки для потенційної цільової аудиторії екотуризму:

- Прогулянки та самостійне відвідування визначних пам'яток (39%) свідчать про інтерес до пізнавального туризму. Екотуристичні маршрути мають включати огляд природних та історико-культурних об'єктів для задоволення цього інтересу.

- Відпочинок на пляжі (39%) також є популярним видом діяльності. Екотури можуть поєднуватись з відпочинком на екологічно чистих пляжах, розташованих поблизу природних зон.

- Платні/організовані екскурсії (32%) демонструють інтерес до керованого туризму. Екотуроператори можуть пропонувати екскурсії з професійними гідами по екостежках, природним паркам тощо.

- Активний відпочинок та заняття спортом (23%) вказують на попит на рухливі види діяльності. Екотуризм може включати піші походи, велосипедні маршрути, сплави річками та інші активні програми на природі.

- Поєднання відвідування музеїв, оздоровлення тощо з екотуризмом може зацікавити ширшу аудиторію, для якої подорож - це комплексний відпочинок.

Отже, найбільш привабливими можуть бути екотури, що поєднують пізнавальні екскурсії, активний відпочинок на природі, відвідування визначних природних та історичних місць, а також можливість для пляжного відпочинку в екологічно чистих регіонах. Диверсифікація пропозицій дозволить охопити різні цільові групи туристів.

3.2 Розробка концепції екскурсії

Екологічний маршрут - це спеціально облаштований шлях, який проходить крізь різноманітні природні середовища та об'єкти. Під час руху маршрутом відвідувачі отримують усні пояснення та інформацію про об'єкти від екскурсовода. Екомаршрути можуть класифікуватися за різними критеріями, зокрема за протяжністю чи тривалістю. Однак, загальноприйнятої класифікації не існує, оскільки ці показники є відносними - маршрут завдовжки 4-5 км може вважатися довгим. У міських умовах довжина маршрутів зазвичай коливається від кількох сотень метрів до кількох кілометрів. До екотуризму загалом відносять діяльності від тривалих науково-пізнавальних турів до коротких одноденних маршрутів вихідного дня.

Існують також окремі класифікації екотуристичних маршрутів і турів, які групуються за певними ознаками: територіальним охопленням, сезонністю, способом пересування, тривалістю, рівнем складності тощо. Любіцева О.[23] визначає, що маршрути можуть бути лінійними, кільцевими, радіальними або комбінованими за конфігурацією. Поряд з класифікацією загальних туристичних маршрутів, існують також спеціалізовані підходи до категоризації саме екологічних стежок та маршрутів. Одним з таких підходів є класифікація, запропонована відомим українським екологом Я. Дідухом. Я. Дідух [21] пропонує класифікувати екологічні стежки на спеціалізовані та комплексні.

До спеціалізованих стежок належать:

- Наукові - призначені для досліджень типових та унікальних природних об'єктів науковцями різних галузей (ботаніками, зоологами, географами, археологами тощо).
- Навчальні - створені для проведення навчальних занять для дошкільнят, школярів, студентів та інших слухачів.
- Рекреаційні - прокладені на типових атрактивних природних об'єктах з високим рекреаційним потенціалом.
- Лікувально-оздоровчі - розташовані поблизу оздоровчих закладів, знайомлять відвідувачів з лікарськими рослинами та природними ресурсами оздоровчого значення.
- Освітньо-ресурсні - демонструють типові природні об'єкти з високою ресурсною цінністю для підвищення екологічної освіченості відвідувачів.

Комплексні стежки поєднують функції кількох спеціалізованих видів, реалізуючи природоохоронні, освітні, виховні, оздоровчі цілі та забезпечуючи регульований відпочинок на природі.

На думку Я. Дідуха, саме комплексні екостежки можуть стати найпоширенішими, задовольняючи різноманітні потреби відвідувачів.

До екотуризму загалом відносять діяльності від тривалих науково-пізнавальних турів до коротких одноденних маршрутів вихідного дня.

Залежно від способу пересування, туристичні маршрути поділяються на дві категорії: пасивні та активні. Пасивні маршрути не вимагають значних фізичних зусиль від туристів під час переміщення між пунктами маршруту. Натомість, активні маршрути передбачають ходьбу пішки, лижні походи, водні подорожі на човнах чи плотах, велосипедні або кінні прогулянки.

Крім того, маршрути також можна класифікувати за рівнем складності та фізичним навантаженням, необхідним для їх подолання. Вони поділяються на загальнодоступні (легкі), нескладні (помірної складності) та категорійні (складні). Остання категорія вимагає від учасників хорошої фізичної підготовки та певних навичок для безпечного проходження маршруту.

Важливим критерієм для класифікації екологічних маршрутів є вік та стан здоров'я учасників. У багатьох країнах з розвиненим екотуризмом існують спеціалізовані тури, адаптовані для людей з інвалідністю. Також враховується чисельність груп, оскільки програма та організаційні аспекти маршрутів для невеликих компактних груп будуть відрізнятися від великих груп учасників, а дитячі походи матимуть свої особливості порівняно з турами для дорослих.

Екологічні маршрути мають низку характерних рис, що відрізняють їх від інших видів туризму. Подорожі здійснюються відносно невеликими групами, мотивація учасників полягає у прагненні спілкуватися з природою, отримувати естетичне та моральне задоволення. Класифікація екомаршрутів стає дедалі різноманітнішою, постійно з'являються нові різновиди. Хоча науковці пропонують різноманітні системи класифікації, загалом їхні підходи можна узагальнити і згрупувати за певними спільними характеристиками.

Головним критерієм класифікації, проте, вважається призначення маршруту: пізнавально-прогулянкові (для огляду визначних пам'яток), пізнавально-туристичні (для активного відпочинку та вивчення природи) та навчально-екологічні (для екологічної освіти).

Було обрано формат науково-пізнавальної екскурсії на базі екологічної стежки з кількох важливих причин:

1. Безпосереднє занурення в природне середовище. Екостежки дозволяють відвідувачам безпосередньо контактувати з природними об'єктами, спостерігати за рослинами та тваринами у їхньому природному оточенні, що сприяє кращому розумінню природних процесів.

2. Інтерактивність та практичний досвід. На екостежках будуть передбачені зупинки для практичних завдань, спостережень, дослідів, що робить процес пізнання більш інтерактивним та запам'ятовується краще.

3. Наочність та емоційний зв'язок. Побачене та почуте на екостежці краще запам'ятовується завдяки наочності та емоційному зв'язку, що формується з природним середовищем.

4. Екологічна освіта. Екостежки є ефективним засобом неформальної екологічної освіти, дозволяючи донести важливі знання про збереження природи в невимушеній атмосфері.

5. Безпечне середовище. На відміну від самотійних мандрівок, екскурсія на екостежці проводиться під керівництвом досвідченого екскурсовода в облаштованих та безпечних умовах.

6. Екостежки сприяють збереженню природних ресурсів, оскільки вони спрямовують потік відвідувачів у визначене русло, обмежуючи таким чином негативний вплив на довкілля.

Екскурсія "Природні скарби Шацького поозер'я" (табл. 3.2.) розроблена спеціально для учнів шкільного віку як доповнення до вивчення розділів з природознавства, біології, географії та екології рідного краю відповідно до навчальних програм для закладів загальної середньої освіти.

Таблиця 3.2. Картка екскурсії [розроблено автором]

Назва екскурсії	"Природні скарби Шацького поозер'я"
Мета екскурсії	Ознайомлення школярів з унікальними природними об'єктами та екосистемами Шацького національного природного парку, формувати екологічної свідомості та любові до природи рідного краю.
Цільова аудиторія	Учні шкільного віку
Завдання екскурсії	1.Познайомити дітей з різноманітністю озерних, лісових та болотних екосистем Шацького парку, їх мешканцями та взаємозв'язками. 2.Розвинути навички спостережливості, вміння ідентифікувати види рослин і тварин та робити наукові відкриття. 3.Прищепити інтерес до вивчення природничих наук через практичні завдання та інтерактивні форми навчання.

Під час екскурсії діти матимуть змогу на практиці поглибити свої знання про різноманітні екосистеми Шацького національного природного парку, їх взаємозв'язки та мешканців. Вони навчатимуться спостерігати за представниками флори і фауни, впізнавати їх за характерними ознаками, робити наукові відкриття.

Завдяки практичним завданням, інтерактивним іграм та безпосередньому контакту з природою, учні розвинуть спостережливість, критичне мислення та допитливість. Екскурсія допоможе зрозуміти важливість збереження природних ресурсів та ознайомить з діяльністю парку у цьому напрямку.

Екскурсія має на меті не лише передати школярам знання, а й сформувати екологічну свідомість, виховати любов до рідної природи та прищепити інтерес до її вивчення. Вона стане чудовим доповненням до шкільної програми з природничих дисциплін.

Мета науково-пізнавальної екскурсії "Природні скарби Шацького поозер'я" для дітей шкільного віку: ознайомити школярів з унікальними природними об'єктами та екосистемами Шацького національного

природного парку, сформувати в них екологічну свідомість та любов до природи рідного краю.

Завдання екскурсії:

1. Познайти дітей з різноманітністю озерних, лісових та болотних екосистем Шацького парку, їх мешканцями та взаємозв'язками.

2. Розвинути навички спостережливості, вміння ідентифікувати види рослин і тварин та робити наукові відкриття.

3. Прищепити інтерес до вивчення природничих наук через практичні завдання та інтерактивні форми навчання.

4. Необхідно підкреслити значущість раціонального використання природних багатств та захисту екологічної системи від шкідливих впливів.

5. Показати роль наукових досліджень та природоохоронної діяльності в збереженні екосистем Шацького парку.

6. Заохотити дітей до подальшого вивчення природи та занять екологічним туризмом.

7. Створити атмосферу емоційного занурення в природу, сприяти розвитку емоційного інтелекту.

8. Виховати екологічну культуру та дбайливе ставлення до природи у підростаючого покоління.

Шкільна екскурсія "Природні скарби Шацького поозер'я" складатиметься з двох частин: пішохідної (відвідування природних об'єктів та переходи між ними) та транспортної (повернення до будівлі школи ЗОШ І-ІІІ ст. с. Пульмо на автобусі до початку маршруту, та у кінці маршруту).

Екскурсійний маршрут матиме кільцеву форму, що дозволить уникнути повторного проходження однієї й тієї самої ділянки.

Загалом екскурсія триватиме близько 4 годин. З них 2 години 55 хвилин буде присвячено безпосередньому відвідуванню зупинок та розповіді про них, ще 20 хвилин знадобиться на повернення до початкової точки - будівлі школи в селі Пульмо. Протяжність маршруту становитиме

6,8 км, з яких 5,8 км доведеться подолати пішки, а 1 км - здійснити переїзд автобусом.

Об'єктами показу маршруту було відібрано 6 об'єктів: спостережна вежа, озера Пулемецьке і Климівське, бетонний дот, озеро Мале Чорне та річка Копаївка. (табл. 3.3)

Таблиця 3.3 Опис об'єктів показу маршруту [розроблено автором]

Об'єкт показу	Загальна характеристика
Спостережна вежа	Дерев'яна оглядова вежа висотою близько 5 м, з якої відкривається захоплива панорама околиць і можна охопити оком все Пулемецьке озеро. Підйом на вежу відбувається дерев'яною драбиною, також тут є приміщення, де можна сховатись від негоди.
Озеро Пулемецьке	Пулемецьке озеро, розташоване на другому місці за розмірами серед інших озер у групі, має форму овалу. Більшість берегової лінії є низовинною та заболоченою. Це озеро має походження від льодовика. Довжина берегової лінії становить близько 16 кілометрів, на якій можна помітити луки, торфовища та канали.
озеро Климівське	Озеро Климівське оточене густими кущами та молодим лісом, що створює природню зону відпочинку та притулку для різноманітних видів птахів. Водойма має правильну овальну форму, що надає їй естетичний вигляд. Це місце не лише для гніздування, а й для активного полювання на дрібних тварин, що робить його важливим екосистемним пунктом у місцевій природі.
Бетонний дот	Це потужна залізобетонна оборонна споруда, призначена для розміщення артилерійських систем, їхніх розрахунків та ведення тривалої оборони. Її було збудовано напередодні Другої світової війни.

Продовження табл. 3.3

озеро Мале Чорне	Мале Чорне озеро розташоване в мальовничій місцевості поруч із селом Пульмо. Воно має різноманітний рельєф берегів: північні частини характеризуються заболоченістю, тоді як південно-східна частина має вищу висоту. Дно озера рівне та вкрите товстим шаром органічних відкладень. Живлення водойми здійснюється через поверхневі стоки, дощову воду та підземні джерела. Це озеро є важливим елементом місцевої екосистеми.
Річка Копаївка	Осушувальний канал звать також – річка Копаївка. Копаївська осушувальна система була побудована у 1962-1964 роках. Її більша частина знаходиться в зоні водозбору озера Луки. При цьому були побудовані Луківський і Затишський магістральні канали, що призвело до зниження води в озері Луки. У ці роки була розширена і поглиблена річка Копаївка. Після будівництва Копаївської осушувальної системи і обвідної каналу уздовж західного берега озера Луки, внаслідок техногенних процесів ущільнення і осадки торфу в заболочених приозерних низинах сформувались природні стічні канали із озера в осушувальну систему.

Отже, формат екскурсії є ідеальним для неформальної екологічної освіти школярів, поєднуючи теоретичні знання з практичним досвідом безпосередньої взаємодії з природою. Інтерактивний характер екскурсії із залученням дітей до ігор, спостережень, практичних завдань сприяє кращому засвоєнню матеріалу та розвиває критичне мислення і спостережливість.

Екскурсія допомагає виховати у підростаючого покоління екологічну свідомість, любов та турботливе ставлення до природи рідного краю. Практичне знайомство з роботою національного природного парку мотивує дітей до подальшого вивчення природничих наук та занять екотуризмом. Кільцева конфігурація маршруту з оптимальним поєднанням пішохідних сегментів та транспортних переїздів забезпечує комфортні та безпечні умови для екскурсантів. Відвідування різноманітних природних об'єктів - озер, боліт, лісів, річок - дозволяє всебічно ознайомитися з екосистемами парку. Супровід досвідчених екскурсоводів-натуралістів гарантує високий рівень подачі інформації та безпеку учасників. Загалом, дана екскурсія є збалансованим поєднанням освітньої, пізнавальної складових.

3.3. Створення маршруту екскурсії

Хід науково-пізнавальної екскурсії "Природні скарби Шацького поозер'я" для дітей шкільного віку:

1. Екскурсія розпочнеться біля будівлі ЗОШ I-III ст. с. Пульмо. Тут відбудеться знайомство з екскурсоводом та короткий інструктаж.

2. Після збору групи учасники вирушать автобусом до першого об'єкта - початок стежки «Три озера». Під час руху екскурсовод розповідає загальну інформацію про Шацький національний парк. Після цього проходить зупинка біля початкового стенду з картою екологічної стежки. Тут буде розкрито такі підтеми:

- Історія виникнення парку;
- Загальна характеристика парку;
- Загальна характеристика стежки;

Екологічна стежка створена для пізнавальних та відпочинкових пішохідних і велосипедних прогулянок. Маршрут має кільцеву форму, і початок та кінець знаходяться на березі озера Пулемецького. На початку стежки розташований інформаційний стенд з картою маршруту, звідки відкривається вид на піщаний берег озера Пулемецького, подекуди порослий невисоким очеретом.

3. Перехід до дерев'яної оглядової вежі, з якої відкривається захоплива панорама околиць і можна охопити оком все Пулемецьке озеро. Тут буде розкрито такі підтеми:

- Опис походження та особливостей озера Пулемецьке та птахів які знаходяться біля озера;
- Спостереження за птахами на березі;

Обладнана дерев'яна оглядова вежа висотою близько 5 м, з якої відкривається захоплива панорама околиць і можна охопити оком все Пулемецьке озеро. Підйом на вежу відбувається дерев'яною драбиною, також тут є приміщення, де можна сховатись від негоди. Озеро Пулемець вирізняється багатим різноманіттям флори та фауни. Його обрали місцем проживання різноманітні водоплавні птахи. Тут можна зустріти як звичайних диких качок, гусей та лебедів, так і більш екзотичні види, такі як норці та гагари. Акваторія озера багата на рибні ресурси. Поширеними є такі види риб як щука, лин, в'юн, карасі та інші. Крім місцевих видів, тут також акліматизовані нетипові для цієї місцевості риби, як от сиг, судак, вугор. Загалом у водоймі виявлено понад 20 різновидів риб. Біля берегової лінії на мілководді трапляються зарослі водно-болотної рослинності, проте вони не такі масштабні, як на озері Світязь. На вежі учасники екскурсії можуть зробити спостереження за птахами на березі (екскурсовод допоможе впізнавати види).

Рис.3.3. Мапа екологічної стежки «Три Озера» [31]

4. Перехід від озера до соснового лісу. Екологічна стежка продовжується між озерами Пулемецьким і Климівським. Незважаючи на незначну відстань - всього лише кількадесят метрів до озера Климівського, безпосередньо підійти до його берегової лінії не вдасться. Шлях до води припиняє заболочена місцевість, яка густо поросла очеретом, іншими вологолюбними рослинами та високою травою. Тут буде розкрито такі підтеми:

- Знайомство з флорою та фауною лісу;
- Розповідь про історію бетонного доту, історичний контекст споруди;

- Історія парку під час Другої світової війни;

Практичні завдання:

- Визначити вік дерев за річними кільцями. Це завдання дозволяє учасникам екскурсії наочно дізнатись про спосіб визначення віку дерев за допомогою підрахунку, що кожне концентричне кільце відповідає одному року росту дерева. Така діяльність допоможе наочно засвоїти процес старіння та життєвий цикл дерев.

- Знайомство з мешканцями лісу (дослідження слідів, нор). Під час цього завдання екскурсанти матимуть нагоду вивчити сліди життєдіяльності різних лісових мешканців, таких як тварини, птахи та комахи. Це може включати пошук і дослідження слідів, нір, гнізд, погризів на корі тощо. Така діяльність допоможе учасникам краще зрозуміти різноманітність лісової екосистеми та способи співіснування різних видів

Пройшовши приблизно 400 метрів лісовою ділянкою, ліворуч (на північ) від доріжки на підвищеній місцевості можна побачити потужну бетонну фортифікаційну споруду - дот, зведений напередодні Другої світової війни. Після ознайомлення зі спорудою пропонується зробити зупинку-відпочинок.

6. Виходимо на берег озера Чорне Мале. Тут буде розкрито такі підтеми:

- Рослинний та тваринний світ водойми і берегів.
- Унікальність озера Мале Чорне.

Практичне завдання:

- Інтерактивна гра "Впізнай рослину водойми"

Переваги гри:

• Інтерактивний та захопливий спосіб вивчення місцевих водних рослин.

- Розвиток спостережливості та навичок ідентифікації рослин.
- Заохочення командної роботи та здорового суперництва.
- Створення невимушеної атмосфери навчання на природі.

На березі озера розкинулися заболочені ділянки, густо заростаючі рогозом, тоді як з північного боку знаходиться піщане підвищення. Водна рослинність представлена осокою гострою, вузьколистим та широколистим рогозом, звичайним очеретом та річковим хвощем. Серед птахів, що населяють цю місцевість, можна зустріти лебедя-шипуну, великого норця, крижня, лиску, звичайного мартина та орлана-білохвоста. Іхтіофауна озера складається з плітки, лина, срібного карася, в'юна, окуня та щуки.

Загалом, ця місцина відзначається багатством водно-болотної рослинності та різноманітністю птахів та риб, створюючи унікальну екосистему для спостереження та вивчення природи.

7. Оглянувши озеро і пройшовши ще трохи на південь, бачимо осушувальний канал, який зветь також – річка Копаївка. Тут буде розкрито такі підтеми:

- Екологічні виклики водойми.
- Вплив господарської діяльності на річкову екосистему.
- Походження та особливості річки Копаївки.

Копайівська осушувальна система була споруджена в період з 1962 по 1964 роки. Більша її частина розташована в зоні водозбору озера Луки. Під час будівництва були прокладені Луківський і Затишський магістральні канали, що призвело до зниження рівня води в озері Луки на 0,6 метра. В ці самі роки річку Копайівку було розширено та поглиблено. Після завершення робіт із спорудження Копайівської осушувальної системи та обвідного каналу вздовж західного берега озера Луки, внаслідок техногенного ущільнення та осідання торфу в заболочених приозерних низинах сформувалися природні стічні канали з озера в осушувальну систему. В озері Луки після цього прискорились процеси обміління та заростання водно-болотною рослинністю.

8. Рухаючись далі луками, оглядаємо кілька стендів з ілюстраціями навколишнього тваринного світу. Тут буде розглянуто наступні підтеми: походження та історична присутність ссавців, міграції та сезонна поява птахів, роль окремих видів в екосистемах парку.

Практичне завдання:

- Інтерактивна гра "Вгадай тварину"

"Вгадай тварину" - це захоплююча інтерактивна гра, в якій учасникам потрібно вгадати тварину за підказками. Гра розпочинається з того, що екскурсовод обирає певну тварину, але не розголошує її. Натомість учасники по черзі ставлять запитання, на які можна відповісти "так" або "ні". Наприклад: "Це ссавець?", "Воно літає?", "Це хижак?" і так далі.

Мета гри - за найменшу кількість запитань назбирати достатньо інформації, щоб вгадати тварину. При цьому учасникам потрібно ретельно аналізувати відповіді та логічно міркувати, відкидаючи неправильні припущення і звужуючи коло можливих варіантів.

Гра сприяє розвитку навичок критичного мислення, уваги, запам'ятовування фактів про тварин, а також робить процес навчання

захопливим та інтерактивним. Її можна проводити як індивідуально, так і командами, змагаючись у кмітливості.

9. Завершальна зупинка біля початкового стенду екскурсії. Тут буде розкрито такі підтеми:

- Заходи зі збереження екосистем парку.
- Міжнародне значення парку.
- Підсумки екскурсії
- Питання-відповіді

10. Повернення до ЗОШ І-ІІІ ст. с. Пульмо. Від'їзд учасників.

Під час екскурсії діти матимуть змогу спостерігати за різними природними об'єктами, брати участь в інтерактивних іграх та практичних завданнях. Екскурсовод адаптує пояснення до віку дітей, застосовуючи наочні приклади та цікаві факти.

Таблиця 3.4 Технологічна карта екскурсії [розроблено автором]

Маршрут	Зупинка	Об'єкти показу	Ч а с	Найменування підтем	Організаційні рекомендації	Методичні рекомендації
Будівля ЗОШ І-ІІІ ст. с. Пульмо – Зупинка 1:початок стежки «Три озера».	Зупинка 1: Початок стежки	Інформаційний стенд стежки.	15 хв	1.Історія виникнення парку 2.Загальна характеристика парку 3. Загальна характеристика стежки	1. Дотримуватися техніки безпечної поведінки поруч з водоймами та на природі. 2.Дотримуватися правил безпеки посадки та висадки, а також поводження під час руху в автобусі.	Поєднання прийому розповіді та показу.
Зупинка 1:початок стежки «Три	Зупинка 2: Дерев'яна	Панорама Пулецького озера.	30 хв	1.Опис походження та особливості	1. Дотримуватися техніки безпеки	Поєднання прийомів панорамного показу та

озера» – Зупинка 2: Дерев'яна оглядова вежа.	оглядов а вежа			й озера Пулемецьке та птахів які знаходяться біля озера . 2.Спостереж ення за птахами на березі.	при підйомі на вежу. 2. Дотримуватися правил поводження біля водойми.	зорової аналогії.
Зупинка 2: Дерев'яна оглядова вежа – Зупинка 3: Бетонний дот.	Зупинка 3: Бетонни й дот	Озеро Климівське , Сосновий ліс, бетонний дот.	40 хв	1.Знайомств о з флорою та фауною лісу. 2. Розповідь про історію бетонного доту, історичний контекст споруди . 3.Історія парку під час Другої світової війни.	1. Обережне та дбайливе поводження на території лісу. 2. Дотримуватися правил поведінки поруч з історичними спорудами.	Поєднання приймів розповіді та показу. Прийом дискусійної ситуації

Продовження табл. 3.4

Зупинка 3: Бетонний дот – Зупинка 4: Берег озера Чорне Мале	Зупинка 4: Берег озера Чорне Мале	Озеро Чорне Мале	30 хв	1.Рослинний та тваринний світ водойми і берегів. 2. Унікальність озера Мале Чорне.	1. Дотримуватися правил поводження біля водойми.	Поєднання прийому розповіді та показу.
Зупинка 4: Берег озера Чорне Мале - Зупинка 5: річка Копаївка	Зупинка 5: річка Копаївк а	Річка Копаївка, Копаївська осушуваль на система	25 хв	1.Екологічні виклики водойми. 2. Вплив господарськ ої діяльності на річкову екосистему. 3. Походження	1. Дотримуватися правил поводження біля водойми.	Поєднання приймів характерист ики та зорового показу. Прийом дискусійної ситуації.

				та особливості річки Копаївки.		
Зупинка 5: річка Копаївка - Зупинка 6: Стенди з ілюстраціями навколишнього тваринного світу	Зупинка 6: Стенди з ілюстраціями навколишнього тваринного світу	Стенди з ілюстраціями навколишнього тваринного світу, луки.	15 хв	1. Походження та історична присутність ссавців. 2. Міграції та сезонна поява птахів. 3. Роль окремих видів в екосистемах парку.	1. Дотримуватися правил безпеки посадки та висадки, а також поведіння під час руху в автобусі.	Поєднання прийомів характеристики та зорового показу. Прийом дискусійної ситуації.

Продовження табл. 3.4

Зупинка 6: Стенди з ілюстраціями навколишнього тваринного світу - Зупинка 7: початок стежки «Три озера» - Будівля ЗОШ І-ІІІ ст. с. Пульмо	Зупинка 7: початок стежки «Три озера»	Інформаційний стенд стежки.	20 хв	1. Заходи зі збереження екосистем парку. 2. Наукові дослідження та моніторинг. 3. Міжнародне значення парку.	1. Дотримуватися встановлених норм безпечної поведінки під час пересування автобусом.. 2. Обережне та дбайливе поведіння на території стежки.	Поєднання прийомів характеристики та зорового показу. Прийом дискусійної ситуації.
---	---------------------------------------	-----------------------------	-------	--	--	--

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що створений екскурсійний маршрут екологічною стежкою парку для дітей шкільного віку стане

потужним інструментом екологічної освіти та виховання підростаючого покоління. Ця науково-пізнавальна екскурсія з практичними завданнями забезпечить цікаву, інтерактивну форму занурення дітей у світ живої природи, формуючи в них розуміння її цінності та необхідності бережливого ставлення.

Завдяки ретельно продуманому маршруту, діти не лише отримають нові знання про місцеву флору, фауну, екосистеми парку, а й матимуть можливість на практиці розвинути спостережливість, навички польових досліджень та експериментування. Креативні ігрові форми закріплення вивченого матеріалу допоможуть зробити процес навчання захопливим та емоційно насиченим.

Такий інноваційний підхід до екскурсійної діяльності дозволить гармонійно поєднати традиційне вивчення природничих дисциплін в школі з наочним практичним досвідом на свіжому повітрі. Це сприятиме формуванню в дітей цілісного сприйняття природи, усвідомлення взаємозв'язків в екосистемах та мотивації до збереження довкілля.

Крім того, даний екскурсійний маршрут стане чудовою нагодою для емоційного зближення дітей з природними багатствами рідного краю. Безпосереднє спілкування з живою природою, захоплююче пізнання її таємниць залишать в юних відвідувачів яскраві спогади та міцний емоційний зв'язок із природою малої батьківщини.

Таким чином, розроблений еколого-пізнавальний маршрут є актуальним та важливим доповненням до шкільної освітньої програми. Він посилить її практичну складову, сприятиме вихованню екологічної свідомості та відповідального ставлення до оточуючого світу в юних поколінь.

ВИСНОВКИ

У ході виконання кваліфікаційної роботи було досліджено актуальну та перспективну для України тему розвитку екотуризму. Екотуризм вважається одним з ключових напрямків сталого туризму, який дозволяє поєднати охорону довкілля та раціональне використання природних багатств із розбудовою туристичної індустрії.

Грунтовний аналіз був проведений щодо теоретичних основ екотуризму та його ролі у сталому розвитку туристичних зон.

У роботі було розглянуто визначення екотуризму, його принципи та особливості. Окрім цього, були висвітлені потенційні переваги та виклики впровадження екотуризму в контексті сталого розвитку туристичних зон.

Ключовими висновками можуть бути:

- Екотуризм є перспективним підходом для забезпечення балансу між збереженням природних та культурних ресурсів і економічним розвитком туристичних зон.

- Успіх екотуризму залежить від ретельного планування, залучення місцевих громад, освітніх програм і належного регулювання діяльності з боку влади.

- Впровадження екотуризму вимагає співпраці всіх зацікавлених сторін - урядових установ, туристичних операторів, місцевого населення та туристів.

- Розвиток екотуризму є тривалим процесом, який потребує постійного моніторингу та коригування відповідно до принципів сталого розвитку.

Загалом, ця робота, ймовірно, підкреслила важливість екотуризму як інструменту для досягнення сталого розвитку туристичних зон шляхом збереження природних і культурних цінностей та залучення місцевих громад до економічних вигод від туризму.

У даному дослідженні був ґрунтовно проаналізований досвід впровадження екотуризму на прикладі Шацького національного природного парку. Було висвітлено історію створення та розвитку парку. Представлено характеристику різноманітних природних ресурсів парку - озерних екосистем, лісових масивів, рідкісних видів флори і фауни, які становлять цінну ресурсну базу для екотуристичної діяльності.

Окремо висвітлено процес зародження та поступового розвитку екотуризму на території Шацького НПП в останні десятиліття. Проаналізовано ключові проєкти та ініціативи, реалізовані в цьому напрямку за підтримки державних та місцевих органів влади, громадських організацій, міжнародних донорів. Наведено конкретні приклади створених екостежок, рекреаційних зон, облаштування місць для наметових стоянок, спостереження за птахами тощо.

Окрему увагу приділено висвітленню перспективних напрямків подальшого розвитку екотуризму на території парку.

Такий аналіз досвіду Шацького НПП дозволив всебічно оцінити здобутки та виклики впровадження екотуризму в національних природних парках України. Це сприятиме виробленню ефективних стратегій для сталого розвитку екотуристичної діяльності в охоронних територіях при збереженні їхньої унікальної природної та культурної спадщини.

У ході виконання даної роботи був розроблений спеціалізований екскурсійний маршрут екологічною стежкою парку, орієнтований на дітей шкільного віку. Цей маршрут поєднує традиційну ознайомчу екскурсію з інтерактивними науково-пізнавальними елементами та залученням дітей до практичних завдань і вправ.

Першочергово був ретельно підібраний безпечний та доступний для дитячої аудиторії маршрут вздовж екологічної стежки з урахуванням його протяжності, складності ландшафту та наявності цікавих природних об'єктів. Далі був розроблений детальний план екскурсії з визначенням

основних зупинок та тематичних блоків для подачі інформації захопливим і зрозумілим для дітей способом.

Окрему увагу приділено підготовці пізнавального контенту про рослинний і тваринний світ, геологічні особливості та екосистеми парку, адаптованого до вікових особливостей та сприйняття дитячої аудиторії. Крім того, була створена низка практичних завдань, ігор та вправ, спрямованих на закріплення отриманих знань шляхом активної взаємодії дітей з природним середовищем через спостереження, дослідження та експерименти.

Також були продумані відповідні методичні підходи для ефективної організації екскурсії, залучення дітей до діяльності та забезпечення безпечних умов її проведення.

Таким чином, даний екскурсійний маршрут дозволить дітям шкільного віку в захопливій та інтерактивній формі отримати нові знання про природу рідного краю, розвинути навички спостереження та критичного мислення, а також усвідомити важливість збереження довкілля, що сприятиме формуванню їхньої екологічної свідомості.

Підсумовуючи, в роботі комплексно розглянуто теоретичні та практичні аспекти екотуризму, проаналізовано його стан та перспективи розвитку на прикладі національного парку, а також безпосередньо розроблено екскурсійний продукт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Bramwell B. Sustainable tourism: An evolving global approach. *Journal of Sustainable Tourism* / B. Bramwell, B. Lane., 1993.
2. Ceballos-Lascurain H. The future of ecotourism / Hector Ceballos-Lascurain. – 1987.
3. Donohoe H. M. Ecotourism: The evolving contemporary definition *Journal of Ecotourism* / H. M. Donohoe, R. D. Needham. – 2006.
4. Fennell D. A. *Ecotourism Policy and Planning* / D. A. Fennell, D. K. Ross., 2003. – 380 с.
5. Finnessey L. The Negative Effects of Tourism on National Parks in the United States / Finnessey Lauren, 2012. – 42 с.
6. Honey M. *Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?* / Martha Honey., 1999. – 405 с. – (Island Press).
7. Kilimanjaro National Park [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kilimanjaroparktanzania.com/>.
8. Kiper T. *Role of Ecotourism in Sustainable Development* / Туґба Кіпер., 2013.
9. Masai Mara National Reserve [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.masaimara.travel/>.
10. Serengeti National Park [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.serengeti.com/>.
11. The Remarkable History of Monteverde's Ancient Cloud Forest [Електронний ресурс]. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.adventuretourscostarica.com/blog/the-remarkable-history-of-monteverdes-ancient-cloud-forest>.
12. UNESCO World Heritage Centre. Galápagos Islands [Електронний ресурс] / UNESCO World Heritage Centre – Режим доступу до ресурсу: <https://whc.unesco.org/en/list/1/>.

13. University Library, University of North Bengal. Concepts of Ecotourism [Електронний ресурс] / University Library, University of North Bengal – Режим доступу до ресурсу: https://ir.nbu.ac.in/bitstream/123456789/1285/12/12_chapter_06.pdf.

14. UNESCO World Heritage Centre. Great Barrier Reef [Електронний ресурс] / UNESCO World Heritage Centre – Режим доступу до ресурсу: <https://whc.unesco.org/en/list/154/>.

15. World Tourism Organization, UNWTO [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.unwto.org/>.

16. World Tourism Organization (UNWTO). International Tourism Highlights [Електронний ресурс] / World Tourism Organization (UNWTO). – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://tourlib.net/wto/WTO_highlights_2019.pdf.

17. Безсмертнюк Т. П. Туристсько-рекреаційне використання природно-заповідного фонду північно-західної України : дис. канд. геогр. наук / Безсмертнюк Тарас Петрович – Луцьк, 2017. – 245 с.

18. Габчак Н. Ф. Перспективи розвитку екологічного туризму на природоохоронних територіях Закарпаття / Н. Ф. Габчак. // Тези II Міжнародної науково-практичної конференції /Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. – 2014.

19. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrstat.gov.ua>.

20. Державний фонд регіонального розвитку – Мінрегіон [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://surl.li/ceosc>.

21. Дідух Я. Екологічна стежка (методика, організація, характеристика модельної стежки "Лісники" / Я. Дідух, В. Єрмоленко, О. Крижанівська та ін.; за ред. д-ра біол. наук, проф. Я. Дідуха. – К. : Вид-во "Фітосоціоцентр", 2000. – 88 с.

22. Коржик В. П. Екотуризм : до суті справи. Рекреаційний туристичний потенціал регіонів України : сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку / В. П. Коржик. // матеріали IV Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф.. – 2020. – С. 9–13.

23. Любіцева О. Методика розробки турів: навч. посіб. / О. Любіцева. – К.: Альтерпрес, 2003. – 104 с.

24. Міщенко О. Туристичні маршрути національних природних парків Волинської області / Олена Міщенко. – 2014.

25. Офіційний сайт Української асоціації активного та екологічного туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.uaeta.net/>.

26. Перспективи розвитку екотуризму в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://pidru4niki.com/15291223/turizm/perspektivi_rozvitku_ekoturizmu_ukrayini.

27. Проведення дослідження внутрішнього та виїзного туризму українців [Електронний ресурс] // ДАРТ. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/file/d/1VbzkC8sG9muJGJjEUCFkzBfAsIVbke9A/view>.

28. Савчук К. В. Використання території Шацького національного природного парку [Електронний ресурс] / К. В. Савчук. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <https://npcz-rivne.ucoz.ua/Text2009/Olimpiadu/222/Volod2.pdf>.

29. Травін. В. В. Післявоєнний розвиток екотуризму в Україні: вітчизняний і міжнародний досвід / В. В. Травін, І. В. Замула, Д. Р. Кирилюк. // Державний університет «Житомирська політехніка». – 2023.

30. Туристична діяльність в Україні : офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://ukrstat.gov.ua/>.

31. Шацький національний природний парк [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://shpark.com.ua/>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Потенційні напрямки розвитку екотуризму після закінчення війни в Україні [розроблено автором за матеріалом 29]

*Продовження Додатку А***Основні напрями адаптації екологічного туризму в Україні після закінчення війни [розроблено автором за матеріалом 29]**